
Тетяна Водотика, Людмила Савенок
ІСТОРІЯ СЛОВ'ЯНОСЕРБІЇ В КОНТЕКСТІ
ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ

Історія Слов'яносербії в контексті історичної регіоналістики залишається практично не дослідженою. Метою розвідки є доведення доцільності виділення Слов'яносербії як окремої історико-географічної області Донеччини, що існувала у 1753–1783 рр. Підґрунтям цього є комплексна оцінка декількох факторів — цивілізаційного, політико-адміністративного, колонізаційного та військово-історичного. При цьому йдеться про спробу прирощення знання на основі міждисциплінарності, тобто синтезу відомостей з арсеналу суміжних галузей наукового пізнання — історичної регіоналістики, історичної географії, краєзнавства, військової історії, історії держава і права, етнічної історії¹. Основними труднощами, що виникають у процесі такого аналізу є «відсутність усталених універсальних методів ідентифікації соціопросторових утворень, розмитість кордонів української етнографічної території, різнорівненість історико-етнографічних та етнокультурних регіональних одиниць»².

Історико-географічне районування переважно включає колишню Слов'яносербію в Донеччину (С. Рудницький, В. Кубійович), яка в свою чергу як історико-географічна область є частиною історико-географічного краю Приазов'я й історико-географічної зони-землі Південна Україна (Я. Верменич)³. М. Грушевський же поділяв Донбас на такі землі — Азовська, Донеччина, Подоння і Половецька земля (Старобільський повіт Харківської губернії, Слов'яносербський та Бахмутський повіти Катеринославської губернії, центр м. Бахмут — сучасний Артемівськ)⁴.

Літератури і джерел з історії Слов'яносербії не бракує як в українській, так і в зарубіжній, перш за все російській, історіографії.

¹ *Верменич Я. В.* Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічний аспект проблеми: автореф... докт. істор. наук. — К., 2005. — С. 19.

² *Верменич Я. В.* Історико-географічний регіон // *Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 3. — С. 549.

³ Там само. — С. 550.

⁴ *Грушевський М.* Новий поділ України // *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Знання України, 1991, — С. 217.

Проте, існують суттєві розбіжності щодо цілей заснування Слов'яносербії, її ознак, хронологічних рамок існування, історичної спадщини. Об'єктивні труднощі пізнання лише посилюють заполітизовані підходи, які ще далеко не подолані. В історії Слов'яносербії як історико-географічного феномена головне проблемне питання стосується хронології її існування, яку не можна коректно визначити без з'ясування типологічних ознак Слов'яносербії як історико-географічної області.

В літературі її кваліфікують як «область військово-землеробських поселень сербів і валахів 1754–1764 рр.»; «поселенський округ, створений поселеннями сербів, валахів, молдаван і чорногорців, що існував у 1753–1764 роках» (визначення енциклопедії Брокгауза та Ефрона, що безпідставно дублюється в деяких сучасних працях); «адміністративно-територіальну область, створену в 1753 р. і ліквідовану в 1764 р.» (О.Апанович); «адміністративно-територіальну і військово одиницю, що існувала в 1753–1764 рр.»⁵. Подекуди цілком слушно згадують про певну автономію Слов'яносербії.

Кінцевою датою існування Слов'яносербії в абсолютній більшості видань визначено 1764 р. Так, І. С. Слабеєв пов'язує ліквідацію Слов'яносербії, Новосербії та Новослободського козацького полку з утворенням Новоросійської губернії в 1764 р., а датою ліквідації військово-поселенських формувань вважає 1783 р.⁶ Така позиція виходить з окремого розгляду ознак Слов'яносербії — як адміністративно-територіального (1753–1764 рр.) і більш тривалого в часі військово-поселенського утворення. Проте, адміністративно-територіальні ознаки Слов'яносербії у 1764 р. не були повністю ліквідовані. Так, В. В. Панашенко небезпідставно вважає, що Слов'яносербія існувала 1775 р. у складі Бахмутської провінції⁷.

Не менш цікавим є питання історичної, точніше військово-поселенської спадщини Слов'яносербії — топоніміки, специфіки етноконфесійної структури населення, лексичного пласту мови,

⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — Т. 2. Від середини XVIII ст. до 1923. — 2-е вид. — К.: Либідь, 1993. — С. 111–115; Дегтярев Ю. Сказание о земле Славяносербской — Славяносербия. 1753–1764 // Зборник радова СА међународна научног скупа у Новом Саду, 7–9 меја 2003. — С. 223–242. — Режим доступу: <http://www.Kulichki.com/gusary/istorija/polski/18 vek/poseleniya>; Подов В. Поселение сербских гусарских полков Шевича и Прерадовича (Славяносербия, 1754–1764) // Зборник радова СА међународна научног скупа у Новом Саду, 7–9 меја 2003. — С. 213–221. — Режим доступу: <http://www.Kulichki.com/gusary/istorija/polski/18>.

⁶ Слабеєв І. С. Визволення Північного Причорномор'я і початок його колонізації // Історія Української РСР: В 8 т., 10 кн. — К.: Наук. думка, 1979. — С. 513–514.

⁷ Панашенко В. В. Бахмутська провінція // Енциклопедія історії України: В 5 т. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 1. — С. 204.

особливостей господарювання, військово-патріотичних традицій. Воно заслуговує спеціального комплексного дослідження з огляду на потребу реконструкції історії Донеччини як історико-регіонального утворення, що сформувалося порівняно недавно. Зазначимо лише необхідність роз'яснення мотивацій імперського позиціонування цього регіону, в т.ч. за допомогою етнополітоніму «Слов'яносербія». Практика військових слов'яносербських поселенців XVIII ст. в цьому сенсі є також частиною історичної спадщини і має стати частиною історичної пам'яті.

Російська імперія покладала на іноземних військових поселенців у Слов'яносербії військові (посилення військового потенціалу, служба на степовому кордоні з Кримським ханством, в т.ч. на Українській лінії), колонізаційні (залюднення і господарське освоєння лівобережжя Сіверського Донця), економічні (здешевлення витрат на армію) та політичні (посилення державного контролю над стратегічно важливою ділянкою кордону з Кримським ханством на стику Запорозької Січі, Слобідської України, Гетьманщини і Війська Донського) завдання. Очевидно, йшлося також про геополітичні та цивілізаційні цілі в конфесійно-етнографічних шатах — європеїзацію чи модернізацію Росії за рахунок використання потенціалу південнослов'янських підданих Австрійської імперії, посилення тиску на Стамбул і Відень, зміцнення позицій на Балканах. Наголосимо, що ієрархія цілей не була постійною, що впливало на політику уряду щодо Слов'яносербії та на стан цієї історико-географічної області, оскільки внутрішніх ресурсів для еволюційного розвитку Слов'яносербії бракувало.

У літературі достатньо докладно описано фактичну історію Слов'яносербії, що дозволяє обмежитись лише деякими важливими уточненнями. Так, 1753 р. австрійські офіцери І. Шевич і Р. Прерадович [де Прерадович, Де-Прерадович, Депрерадович — в різних джерелах через особливості передачі службового артиклю «де», що мав засвідчувати шляхетність походження — *В. Т.*] зі своїми командами перейшли в підданство Росії. Для поселення їм відвели землі в межиріччі Сіверського Донця, Бахмута та Лугані по правому, південному берегу середньої течії Сіверського Донця, на території частини сучасних Донецької, Луганської та Дніпропетровської областей. Сусідами Слов'яносербії на сході були Землі Війська Донського, на заході — Запорозька Січ, на півночі — Ізюмський полк, на півдні — Кримське ханство.

На цих землях було розміщено два сербських гусарських поселенських полки І. Шевича і Р. Прерадовича. Поселення здійснювалась по ротах, кожна рота будувала поселення-шанці (шанець — невелике земляне укріплення, здатне протистояти артилерії). Адміністративно та політично Слов'яносербія у 1753–1764 рр. підпорядковувалась Військовій колегії і Сенату, а в Бахмуті —

адміністративно-територіальному центрі Слов'яносербії — розміщувалась Слов'яносербська комісія, що відала адміністративно-військовими, господарськими, фінансовими та судовими справами.

Іноземні військові поселенці отримували у довічне володіння ділянки (дачі) — землі розміром 5–26 га залежно від військового звання, грошову платню, право безмитно займатись торгівлею, ремеслами та винокурінням. Проте не слід ідеалізувати їхнє становище. Крім цілком зрозумілих труднощів налагодження життя на нових і недостатньо освоєних землях (попервах доводилось переживати навіть продовольчі труднощі) російська бюрократія далеко не завжди виконувала обіцянки щодо допомоги, яка розподілялась переважно на користь офіцерів.

При визначенні природних, економічних, географічних та соціоекономічних особливостей Слов'яносербії як історико-географічної області важливо враховувати вплив Сіверського Донця (Бахмут, Лугань, інші ріки та водотоки області належать його басейну). Сіверський Донець та його притоки були багаті на рибу, річкові заплави — на звірів та птахів, вікові дубові ліси та розкішні заливні луки, створювали сприятливі можливості для рибальства, мисливства і скотарства, давали деревину на будівництво та паливо. Басейн річки в районі Слов'яносербії знаходиться в степовій зоні, що надавало і надає зараз непогані умови (грунтові, кліматичні, в значній мірі зволожувальні) для землеробства. Чималі труднощі створювало високе водопілля у 2–6 м — його недооцінка (в оману вводив високий правий берег) змусила перенести частину поселень. Заснування Слов'яносербії значно підвищило антропогенний тиск на Сіверський Донець, що найперше позначилось на судноплаванні — до середини XVIII ст. судноплавання було можливим до Змієва на Слобожанщині, а з 1788 р. йому стали заважати обміління (через вирубку лісів і оранку берегів) та численні млини. Отже, наявність в другій половині XVIII ст. унікальних природних ресурсів басейну Сіверського Донця слід вважати одним з чинників виділення Слов'яносербії в окрему історико-географічну область.

Не менше значення мають історико-географічні фактори. Сіверський Донець з часів палеоліту відіграв важливу роль у житті людини як джерело води, їжі, захисний рубіж, зручний шлях торгівлі та пересування. Протягом тисячоліть різні народи докладали зусиль до формування традицій колонізації та господарського освоєння краю — господарсько-культурної єдності з Наддніпрянщиною та Слобожанщиною (дніпро-донецька культурна спільність), засвоєння прийомів присадибного скотарства за рахунок ресурсів заплави та тактики військових дій азійських скотарів (гуни, авари, болгари), культури взаємодії осілого землеробства і кочового скотарства

(скіфські племена), будівництва укріплених поселень, сполучення рибальства зі скотарством і землеробством (салтово-маяцька спільнота часів Хазарського каганату, багатоетнічні громади часів Золотої Орди), широкі торговельно-економічні контакти з Північним Кавказом, Приазов'ям, Кримом і Наддніпрянщиною (мешканці половецьких веж Кончака). З 15–16 ст. цю землю стали заселяти запорожці, які засвоїли та пристосували до своїх потреб традиційні навички заселення, господарювання, побуту, ведення війн, топоніміку попередників. Козацька колонізація краю доволі докладно проаналізована в літературі⁸.

Для історії Слов'яносербії як зони розселення військових поселенців важливе наступне. По-перше, роль українського (запорозького, слобідського) козацтва та українського населення як першопоселенців порівняно з іноземними військовими колоністами важко переоцінити. У літературі висловлюється обґрунтована думка про те, що назва «Слов'яносербія» з наголосом на слов'янському компоненті має політичний або етнополітичний зміст⁹. По-друге, українське козацтво в ході колонізації цих земель засвоїло традиції господарства, побуту, військової справи і т.п. своїх попередників як безпосередньо на цих землях, так і в схожих за історико-географічними умовами регіонах — Запорозжжі, Слобожанщині, басейні Кальміусу, звідки воно переселялось в басейн середньої течії Сіверського Донця. По-третє, ці землі до 1746 р. належали Кальміуській паланці і на території Слов'яносербії знаходились козацькі села, слободи, хутори, зимівники, «уходи». Влітку 1754 р. на цій території було 3 слободи і 115 хуторів¹⁰. Багато з них були використані як місця розташування шанців-поселень слов'яносербськими поселенцями, а місцеве населення не поспішало кидати освоєні землі, тому виникали конфлікти.

Іноземних поселенців було замало для комплектування гусарських полків та освоєння краю, тому командування поселенських полків було змушене поповнювати склад полків вихідцями з сусідніх Запорозжжя та Слобожанщини, заселяти землі місцевим і прийшлим українським людом. Все це, вплинуло на етнічний склад населення Слов'яносербії. Іноземні військові поселенці мали заснувати 20 рот — поселень, в двох гусарських полках І. Шевича і Р. Прерадовича чисель-

⁸ Пірко В. Заселення Степової України в XVII–XVIII ст. — Донецьк: Український Культурологічний Центр, 1998; Кабузан В. М. Заселение Новороссии в 18 — первой половине 19 века (1719–1858). Екатеринославская и Херсонская губернии. — М., 1976; Дегтярев Ю. Вказ. праця.

⁹ Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. — К.: Видавн. дім «Альтернативи», 1999. — С. 66.

¹⁰ Дегтярев Ю. Вказ. праця.

ність спочатку мала бути 1 тис. чоловік, а згодом — 2132 чоловіка кожний¹¹. Між тим у вересні 1754 р., коли почалося заселення, у двох полках налічувалось лише 549 військовослужбовців, в т.ч. 377 рядових гусар. Тому замість 20 рот було засновано 14. Лише 1755 р. чисельність рот зросла до 17, в яких було 1513 мешканців, в т.ч. 412 жінок¹². У 1756 р. полки налічували 941, у 1757 р. — 477 чоловік.

Не менш показовим є етнічний склад слов'яносербських гусарських полків у 1757 р.: серби — 49,3%, волохи — 17,9%, молдовани — 4,42%, угорці — 9,29%, болгары — 4,42%, греки — 4,33%, македонці — 5,30%, по 2 % росіяни і хорвати [підрахунки наші], а також менш чисельні турки, австрійці, чехи, українці, євреї, боснійці, татари, шведи, грузини тощо. Отже, склад поселенців був поліетнічний, причому первісно під терміном «слов'яносерби» розумілися серби, болгары, македонці, волохи. Командування чітко розуміло нереальність планів заселення території та комплектування полків «слов'яносербами», а тому добивалось поповнення за рахунок інших мігрантів. Спочатку йшлося про православних вихідців з Австрії, Валахії та Молдови, проте реальність перекреслила й ці плани: 1754–1755 рр. більшість поповнення складали македонці й волохи, хоча були й угорці, болгары, євреї, причому українці та росіяни записувались «слов'янами»¹³. Вже 1756 р. в полках з'явилися грузини, мазури (поляки) і представники «других націй». Інакше кажучи, вже в перші роки існування Слов'яносербії важко вести мову як про «сербські», так і про «слов'яносербські» гусарські поселенські полки. Причому використання прикметника «балканські» теж не прояснює ситуацію. Це зайвий раз засвідчує суто політичний зміст топоніму і дає підстави вести мову про «так звану Слов'яносербію»¹⁴.

У 1763 р. чисельність населення Слов'яносербії досягла 10176 осіб, з них іноземці складали 3992 (38,7%), в т.ч. молдован було 25,8%, сербів — 3,7%. Більшість населення складали українці¹⁵. Вже 1764 р. документи фіксують численні шлюби сербів з українцями, а у 1765 р. в Бахмутському полку було 875 робітників-українців, вихідців зі Слобожанщини, Чернігівщини, Полтавського, Прилуцького, Мирго-

¹¹ История конницы: В 2 кн. — Кн. 2 Примечания Брикса к «Истории конницы» Денисона / Генрих Отто Рихард Брикс. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2000. — С. 178.

¹² Кабузан В. М. Заселение Новороссии в 18 — первой половине 19 века (1719–1858). Екатеринославская и Херсонская губернии. — С. 94.

¹³ Рудяков П. На службу и вечное подданство... Сербские поселения Новая Сербия и Славяносербия на украинских землях (1751–1764). — К.: АРТЭк, 2001. — С. 77.

¹⁴ Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. — С. 77.

¹⁵ Кабузан В. М. Заселение Новороссии в 18 — первой половине 19 века (1719–1858). Екатеринославская и Херсонская губернии. — С. 79.

родського та інших полків. Чимало з них переселялись родинами і заводили власне господарство.

Слов'яносербські поселенці зробили чималий внесок у заселення та господарське освоєння цих земель — ними було засновано 15 державних (ротні шанці) і десятки приватних поселень, створених офіцерами на своїх землях; вже 1764 р. поселенці мали чимало худоби, млинів, засівали лише зерновими більше 11 тис. га. Визнаючи успіхи Слов'яносербії у заселенні краю, відмітимо, що вони були набагато скромнішими порівняно з сусідніми, не військово-поселенськими територіями. Так, у сусідньому Бахмутському повіті за 1745–1762 рр. чисельність населення зросла вдвічі¹⁶.

Наголосимо, що кількість і питома вага іноземців була незначною, що змусило адміністрацію порівняно лояльно ставитись до місцевого населення. Це сприяло адаптації іноземців до місцевих умов, визначило багатоетнічний склад населення Слов'яносербії. Скоріше за все питома вага українців була ще більшою. Так, у складі сусідньої Бахмутської провінції, що теж інтенсивно залюднювалась, у 1762 р. українці складали 75,4%, молдовани — 17,1%, росіяни — 4,7% (за іншими даними у 1763 р. відповідно — 78,6%, 9,9% і 9,8%). Тому, Слов'яносербію (за виключенням 1754–1764 рр.) можна віднести до «своєрідного осередку формування національної спільності українців»¹⁷.

Населення слов'яносербських шанців-поселень складалось з трьох основних соціально-правових категорій: власне військовослужбовців; т.зв. заступаючих або запасних; фаміліантів, які обробляли як свої землі, так і перших двох категорій. Іноземці балканського походження переважали серед військовослужбовців і запасних, а власне серби обіймали командні військові посади.

Кардинальні зміни в чисельності та складі (подальше зменшення питомої ваги іноземців, передусім сербів і збільшення частки українців) населення Слов'яносербії були закріплені у 1764–1783 роках військовими реорганізаціями гусарських поселенських полків і включенням Слов'яносербії у загальноімперський адміністративно-територіальний поділ.

Так, у 1764 р. в межах армійської реформи і через хронічний некомплект два слов'яносербських полки були злиті в один — Бахмутський гусарський поселенський полк. За штатами він мав включати 16 поселенських рот, 4891 військовослужбовців в т.ч. 2208 запасних. Фактичне ж населення полку складало 4765 чоловік, в т.ч. військовослужбовців — 789, заступаючих — 507, чоловіків — 1389, жінок — 2080. Некомплект військовослужбовців сягав 3595 чоловік,

¹⁶ Кабузан В. М. Заселение Новороссии в 18 — первой половине 19 века (1719–1858). Екатеринославская и Херсонская губернии. — С. 95.

¹⁷ Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. — С. 75.

в т.ч. 3346 стройових гусар. Не кращим чином на боездатності позначався некомплект офіцерських та унтер-офіцерських кадрів, фельдшерів, коновалів, трубачів, майстрів тощо¹⁸. Інакше кажучи, фактично Бахмутський полк не став повноцінною бойовою одиницею.

Відповідно до «Плану заселення Новоросії» 1764 р. Слов'яносербію як адміністративно-територіальну і військову одиницю центрального підпорядкування було ліквідовано. Вона стала частиною першої Новоросійської губернії у складі Катериненської провінції, з 1765 р. — Бахмутського повіту. Цей повіт складався з трьох поселенських полків (Бахмутського і Самарського гусарських, Луганського пікінерського), державних і поміщицьких сіл¹⁹, тобто поєднував риси військово-поселенської та цивільної адміністративно-територіальної одиниці. Власне вся Новоросійська губернія скоріше нагадувала не звичну російську адміністративно-територіальну одиницю, а військовий округ — її очолював військовий командир, а військовими поселеннями керував військовий департамент військової канцелярії. Інакше кажучи, було до певної міри збережено військово-поселенський характер в адміністративно-територіальному устрої. Реорганізацію Слов'яносербії здійснювала Слов'яносербська спеціальна комісія протягом 1764–1766 років з метою усунення притаманних цій системі недоліків і зміцнення Бахмутського гусарського полку. До недоліків слід віднести слабку боездатність порівняно з регулярними полками через некомплект, погані спорядження та вишкіл, неякісний склад поселенців (вік, хвороби, наявність декласованих і кримінальних елементів). Водночас заради справедливості зауважимо, що слов'яносербські гусари несли караульну службу на Українській лінії, брали участь у Семирічній війні 1756–1763 рр. та російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., під час яких виявили військову виучку, мужність і хоробрість та зазнали вагомих втрат. Про їх високий авторитет свідчить участь у формуванні Гвардійського лейб-гусарського ескадрону. Нащадки І. Шевича і Р. Прерадовича виявили справжній героїзм у російсько-французьких війнах 1805–1815 років.

І все ж не можна не визнати, що військові поселенці неефективно використовували витрачені на них ресурси та надані привілеї. Так, їм було виділено землю і кошти на облаштування; всі військовослужбовці одержували платню, а нездатні до служби за віком — пенсію; вони користувались правом безмитної торгівлі і були звільнені від усіляких податків; козаки з Гетьманщини допомагали їм у будівництві шанців, а для охорони поселень залучались регулярні військові

¹⁸ Дегтярев Ю. Вказ. праця.

¹⁹ Панашенко В. В. Бахмутська провінція // Енциклопедія історії України: В 5 т. — Т. 1. — С. 204.

частини тощо. Лише грошові витрати на Слов'яносербію сягали 1 млн. крб. (це становило 1,5% державних коштів, що для дефіцитного бюджету Росії було забагато), а між тим за 10 років не було сформовано повноцінних військових частин, успіхи в заселенні та господарському засвоєнні краю порівняно з сусідами були значно меншими і набагато дорожчими²⁰. До того ж між військовими поселенцями і місцевим українським населенням виникали конфлікти. Такий стан речей викликав подив царської бюрократії з огляду на постійну військову, економічну, адміністративну та моральну підтримку та нагляд. Очевидно, що адміністративний прес гнітив колоністів, а імперська та власна, переважно сербська, влада в інший спосіб діяти не могла і дбала перш за все про власні прибутки. З останнім проблем не виникало — Шевичи, Прерадовичі та інші серби-командири невдовзі перетворилися на заможних дідичів.

Слов'яносербська комісія здійснила заходи для забезпечення повноцінного й якісного комплектування гусарського поселенського полку і заселення його земель з меншими витратами. Так, всю територію Слов'яносербії було поділено на 140 округів (по 20,2 тис. га) і ділянки (по 30 га). Поселенці залежно від військового звання отримували від 30 га (рядові) до 485 га (офіцери), причому за умови заселення та освоєння надана земля ставала власністю господаря. Практично було дозволено оселятися всім здатним служити (хоча матеріальна допомога на облаштування іноземцям складала 30 крб., а запорожцям і розкольникам — 12 крб.), було розширено пільги.

Все це сприяло заселенню Слов'яносербії переважно українцями та росіянами-розкольниками (сербам-офіцерам було вигідно їх поселяти для подальшої експлуатації тим чи іншим чином). Натомість питома вага іноземців, перш за все сербів, скорочувалась, тобто «Слов'яносербія» все більше ставала українською. Серед населення постійно зменшувалась кількість військовослужбовців і зростала кількість селян, ремісників, торговців. Основу господарства мешканців складало тваринництво, вирощування зерна, рибальство, мисливство (поки не перебили бобрів), торгівля, чумакування, млинарство. Проте некомплект у Бахмутському гусарському полку так і не був ліквідований, а боездатність істотно не зросла.

Принципово важливе, однак, інше. У 1764 р. Слов'яносербія як військова й адміністративно-територіальна одиниця втратила риси автономії, але не зникла, а продовжувала існувати як військово-поселенський полк в межах напівцивільних адміністративно-територіальних утворень — Бахмутського повіту і Новоросійської

²⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — Т. 2. — С. 112–114.

губернії. Це посилювало централізоване (адміністративне та військове) керівництво. При цьому Бахмутський полк зберіг риси адміністративно-територіальної військово-поселенської одиниці в кордонах Слов'яносербії та особливий соціально-правовий статус військових поселенців.

Наступний етап історії Слов'яносербії припадає на адміністративні та військово-організаційні зміни 1775-1776 рр., які за причинами, змістом і наслідками слід вважати продовженням реформи — вання 1764–1766 рр. Поштовхом до цього стала перемога Росії у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., ліквідація загрози з боку Кримського ханства та подальша уніфікація імперського адміністративно-територіального поділу. У 1775 р. землі Слов'яносербії увійшли до другої Азовської губернії в складі Бахмутського повіту Бахмутської провінції²¹. Бахмутський повіт, що включав 16 рот Бахмутського поселенського гусарського полку, вже ніяк не нагадував військовий округ, а був типовою цивільною адміністративно-територіальною одиницею. Про колишню специфічність нагадувало лише існування рот-поселень, хоча це була скоріше данина традиції.

З метою уніфікації кавалерії і доведення поселенських полків до штатів і потенціалу регулярних 24 грудня 1776 р. всі поселенські полки, в т.ч. Бахмутський гусарський, отримали нову організацію. Нові полки повинні були мати подібну до регулярних структуру — в 6 ескадронах 744 чоловіка, в т.ч. 288 постійно боєздатних. Решту мали складати запасні²². Слов'яносербські поселенські гусари втратили ще низку рис ірегулярних поселенських військ. Проте, знов поселенські полки не зуміли укомплектувати до предписаних штатів — вони були вкрай непопулярними через поширення на військових поселенців поземельного і подушного податків, труднощі поєднання військової служби з веденням господарства. Вишкіл і боєздатність поселенських, напіврегулярних чи напівірегулярних, полків не відповідала стандартам європейських регулярних армій. Поселенці воліли користуватись статусом військових поселенців для власного добробуту, а справи військові їх не обходили. Тому військових поселенців чекали чергові зміни 1783–1784 рр.

Поштовхом до них стало приєднання Кримського ханства до Російської імперії 18 квітня 1783 р. Незабаром, 28 червня того ж року, всі поселенські полки були остаточно ліквідовані та перетворені на регулярні легкокінні полки російської армії. Пам'ять про них збереглася в краєвих топоніміці, геральдиці, історичній пам'яті.

Одночасно проходять адміністративно-територіальні зміни, що ліквідували адміністративно-територіальну специфічність військових поселень. Так, 1782 р. Бахмутська провінція була ліквідована і

²² История конницы: В 2 кн. — Кн. 2 Примечания Брикса к «Истории конницы» Денисона. — С. 185.

землі колишньої Слов'яносербії включили до Катеринославського намісництва. Офіцери здебільшого продовжили службу в армії, зберегли набуті маєтності і злились з російським дворянством. Частина рядових гусарів теж продовжила службу, а основна маса перетворилась на державних селян та міщан, хоча в офіційних документах вони деякий час фігурували як військові поселенці. Військові поселенці злились з відповідними станами Російської імперії, а іноземці (крім волохів) поступово асимілювались в українському середовищі. Слов'яносербські гусари зникли остаточно, але гусарська кавалерія міцно укоренилась в Росії.

В цьому сенсі Слов'яносербія відіграла помітну роль у створенні в російській армії регулярної легкої гусарської кавалерії, що стало можливим завдяки синтезу європейських і козацьких військових традицій. Заснування в Слов'яносербії саме гусарських полків було зумовлено низкою об'єктивних факторів. Австрійські гусари добре зарекомендували себе у війнах XVII–XVIII ст. з напіврегулярною армією Туреччини та європейськими арміями. Вони комплектувались з балканських народів і у своїй тактиці органічно сполучали досвід протистояння з Портою балканських аналогів козацтва з традиціями угорських і польських гусар, тактику нерегулярної, іррегулярної та регулярної кінноти. Заснування слов'яносербських гусарських полків мало європеїзувати російську армію коштом етноконфесійно близьких слов'ян, створити в особі легкої регулярної кавалерії альтернативу козацтву, підготувати російську армію до війн на Сході і Заході.

Вибір етнічного контингенту гусар пояснюється вимогами до легкої кінноти. Тут потрібні були народи-вершники, які досконало володіли зброєю, могли діяти як в складі підрозділу, так і індивідуально, виявляти ініціативу, самостійність, особисту хоробрість. Ці навички могли сформуватись на європейському розумінні свободи, індивідуалізму, відповідних історичних традиціях. Такі якості в Російській імперії мало українське козацтво, а серед європейських народів угорці, серби, хорвати, волохи, поляки, албанці і т.п. Саме на базі слобідських козацьких і слов'яносербських гусарських полків були сформовані гусарські полки (лейб-гвардійський, Охтирський, Ізюмський, Маріупольський, Сумський, Павлоградський, Ольвіопольський, Єлисаветградський) Російської імперії.

Отже, Слов'яносербія — це колонізаційна військово-поселенська історико-географічна область в межах Донецького краю і Південної України, яка мала комплекс регіональних відмінностей і специфічний адміністративно-територіальний устрій²³. В соціальному часі існування Слов'яносербії є частиною колонізації Південної України

²³ Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2003. — С. 91.

XVIII ст., причому саме цьому періоду були властиві подібні військово-поселенські, іноземні й українські утворення. У просторовому (історико-географічному) вимірі Слов'яносербія пов'язана з лівобережною частиною басейну середньої течії Сіверського Донця. Ця історико-географічна область на момент заснування Слов'яносербії накопичила вікові традиції заселення і господарського освоєння природних ресурсів регіону. Носіями цих традицій було українське населення, передусім запорозьке козацтво, яке і передало ці традиції новим поселенцям.

У цивілізаційному вимірі Слов'яносербію слід розглядати як частину Великого християнсько-мусульманського, європейсько-азійського Кордону від Адріатики до Каспію. Вона акумулювала досвід і традиції (військові, господарські, духовні, культурні, ментальні) Балкан, лицарських орденів середньовічної Європи та реконквісти (носіями цих традицій були іноземці), східноєвропейських козацьких спільнот (сусідами Слов'яносербії були донські козаки). Однак, не варто абсолютизувати Військовий Кордон як суцільне протистояння і шукати аналогії Слов'яносербії лише на Заході. У Слов'яносербії, «заточеній» на протистоянні зі Сходом та ще у релігійних шатах, східні впливи були обмежені, але вони були — серед поселенців зустрічалися турки, татари, євреї, калмики; господарські і воєнні традиції цієї землі склалися за участю половців; у традиціях запорожців був істотний східний пласт тощо. Проте вирішальний вплив на цивілізаційний вимір Слов'яносербії мало українське козацтво — запорозьке, слобідське, гетьманське.

В політичному сенсі Слов'яносербія являла матеріалізацію ідей слов'янської єдності під скіпетром Романових, була одним зі шляхів модернізації (європеїзації) Росії за допомогою близьких в етноконфесійному вимірі південних слов'ян, засобом посилення геополітичного і військового впливу Російської імперії в басейні Чорного і Середземного морів, тиску на Австрійську імперію та Отаманську Порту.

В адміністративно-територіальному відношенні Слов'яносербія була специфічною й окремою адміністративно-територіальною та військовою одиницею з певною, хоча і тимчасовою, автономією та наявністю спеціальних органів адміністративно-військового, господарського, фінансового та судового правління, особливим соціально-правовим статусом населення.

В широкому історичному контексті Слов'яносербія як військово-поселенська територія стала специфічною організацією війська в епоху традиційного суспільства. В Україні військові поселення існували з XVI ст. до 1857 р. Економічним підґрунтям військових поселень було намагання зменшити військові витрати, військовим — тривалість процесу формування модерної армії та зникнення міліцейських військових формувань.

В історико-етнічному вимірі Слов'яносербія була багатонаціональним краєм, де в цілому відносно коректно співіснували й обмінювались досвідом українці, росіяни, серби, молдовани, угорці, волохи тощо. Вплив сербів, які попри свою нечисленність займали привілейовані позиції (були командирами в армії, домінували в економіці) позначився лише у відповідному політонімі «Слов'яносербія», який 1764 р. втратив реальне значення і перетворився на специфічну частину регіональної історичної пам'яті. Реально територія Слов'яносербії з кінця XVII ст. (певним хронологічним рубежем можна вважати заснування Кальміуської паланки) перетворилася на своєрідний осередок формування українського народу й української етнічної території, причому Слов'яносербія перервала (точніше, пригальмувала) цей процес на 10–15 років. Порівняно швидка асиміляція більшості іноземців-колоністів в українському середовищі свідчить про примат українських традицій. Військові поселенці, незалежно від етнічного походження, сприйняли українські козацькі традиції. Так, територія колишньої Слов'яносербії входила в 1787–1796 рр. до району формування Катеринославського козацького війська, серби добре ставилися до запорожців²⁴. Відомі факти масового переселення поселенців на Запорожжя — в 1756 р. з полку Р. Прерадовича на Січ подалися 115 чоловік, тобто кожний шостий поселенець²⁵. До речі, цей факт є свідомством реальної чисельності запорожців у складі слов'яносербських гусар — більшість втікачів поверталась у знайомі місця.

Слов'яносербія мала і свої конфесійні особливості, пов'язані зі сербською православною традицією (скажімо, в с. Підгірному функціонувала церква святого першомученика та архідіакона Стефана), поселенням доволі численних росіян-старообрядців, сектантів, неправославних поселенців. Останні заради можливості оселитися в Слов'яносербії приймали православ'я, а начальство для комплектування полків і залюднення краю сприяло цьому.

Результативний вектор вертикальних (владно-політичних) і горизонтальних (етнічних, військових, культурно-побутових і господарських) зв'язків Слов'яносербії свідчить про те, що ця область мала системоутворюючі історико-регіональні особливості: чіткі адміністративні кордони з сусідніми регіонами, особливий соціально-правовий статус населення, військово-поселенську організацію

²⁴ Мільчев В. Повернення Війська Запорозького Низового під царський скіпетр / Володимир Мільчев // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — Т. 1. — С. 617.

²⁵ Рудяков П. На службу и вечное подданство... Сербские поселения Новая Сербия и Славяносербия на украинских землях (1751–1764). — К.: АРТЭк, 2001. — С. 67.

внутрішнього життя. Все це дозволяє вважати Слов'яносербію історико-географічною областю, типовою для колонізації Південної України у 18 ст.

Наведений матеріал дає підстави стверджувати, що Слов'яносербія як військово-поселенський округ ірегулярних гусарських полків та історико-географічна область існувала протягом 1753–1783 років. В її історії можна виділити два періоди. Перший — 1753–1764 рр. — формування Слов'яносербії як спеціальної адміністративно-територіальної та військової одиниці (округи, області) іноземних (балканських) військових поселенців з ознаками автономії. Цей процес через незадовільні наслідки був суттєво скорегований владою. Другий — 1764–1783 рр. — втрата Слов'яносербією привілейованого статусу спеціального адміністративно-територіального утворення, поступове включення до загальноімперського адміністративного поділу як військово-адміністративної одиниці (округи). Невдала спроба створення напіврегулярного поселенського військового з'єднання, поступове зникнення етнополітоніму «Слов'яносербія», входження військово-поселенської округи до складу української етнічної території та перетворення її на специфічний осередок формування української нації. Остаточна ліквідація Слов'яносербії 1783 р. стала наслідком реорганізації всіх військових поселень Російської імперії та трансформації військових поселенців у традиційні стани населення.